

RURÁLSZOCIOLÓGIAI KONGRESSZUSOK 1993 NYARÁN

Az 1989-es politikai változásokat követően a mezőgazdaság jövője a volt szocialista országok egyik kritikus problémájává vált. Az agrárszektor átalakítása, amely a magántulajdon dominanciáját és a piacgazdaság működését célozta meg, a privatizáció és a kárpótlás módjával és ütemezésével kapcsolódott össze. A nagyüzemek felszámolásának kísérlete és a kis- és középzemmi formák megteremtése több országban is az első fázisa és mintegy próbaterepe volt a szélesebb körű privatizációnak. A mezőgazdasági termelés strukturális átalakításának középpontjába a családi farmok működési feltételeinek megteremtése került, helyenként olyan indulati háttérű ideológiai és politikai programként, amely a kollektivizálás időszakához hasonlított.

Az agrárium átalakulása azért is kapott kitüntetett figyelmet, mert a rurális települések lakosságának aránya a térségben mindenhol magas, 15–40 százalék közötti. Az átalakulás konfliktusai korán megmutatkoztak. A volt NDK területén a szállítók bojkottálták az állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket. 1991-ben az akkori Csehszlovákia földművelésügyi miniszterét lemondásra szólították fel. Magyarországon három minisztere is volt az agrárügyeknek. A szovjet utódállamokban és a Balkánon időnként a korábbi állapotokat is meghaladó élelmiszerhiány jelentkezik, bár kétségtelen, hogy a nagyvárosok fizetőképes rétegeinek ellátása javult.

Az agrárátalakulás és következményei érthető módon a kutatások és a nemzetközi konferenciák fókuszába kerültek. 1993 nyarán két kongresszus és egy konferencia is alkalmat adott az információcserére. Az MSZT miskolci kongresszusán két szekció is a rurális átalakulásról szólt. Az augusztus 2–6. között Wageningenben rendezett 15. Európai Faluszociológiai Kongresszuson az e témával foglalkozó számos szekció egyikeként, a családi farmok jövőjét elemzőnek a munkájában vettem részt. Augusztus 22. és szeptember 5. között a MacArthur Alapítvány által támogatott „Collectivization and Its Alternatives” kutatási program rendezte második konferenciáját, Ráckeve után ezúttal Sanghajban.

A dolgozatok, előadások és hozzászólások a kollektivizált mezőgazdaságok átalakulásának alternatíváját bemutató három jelenségcsoportot elemeztek:

- a magángazdaságok kialakulásának esélyei és a nagyüzemek átfarmálódása
- a mezőgazdasági termelési struktúra változásának következményei
- a létező szocializmusok agrárfejlődésének modelljei és a kollektivizált mezőgazdaságot követő korszak alternatívái.

Az agrártermelés szerkezete és a mezőgazdaság szerepének különbségei miatt Kelet-Európában nagy különbségek mutatkoznak a családi farmok létrehozásának lehetőségeiben. Lengyelországban és a volt Jugoszláviában a mezőgazdasági termelés a családi farmok rendszerén alapult, bár gazdasági tevékenységüket erősen szabályozta az állam közvetlen adminisztratív intézkedésekkel és a piac redisztributív kontrolljával.

Lengyelországban például a lokális adminisztráció döntött arról, hogy melyik farmer vásárolhat traktort és milyen áron (Gorlach—Nowak—Serega ESRS). Romániában nem kollektivizálták a magas hegysek családi üzezeit, amelyek az ott művelhető földterület néhány százalékán termelhetek, mégis az összes mezőgazdasági termelés mintegy negyedét állították elő (Neményi—Neményi MSZT). Bulgáriában a mezőgazdasági kisüzemi termelés az intenzív zöldség-, gyümölcs- és virágkertészetben volt sikeres és nagyobb arányú, elsődlegesen részidős tevékenységként. Az NDK-ban és Csehszlovákiában is a részidős mini farmok voltak a családi magángazdálkodás megjelenési formái, sokkal erősebb szabályozás alatt és kevesebb működési szabadsággal, mint a Szovjetuniót kivéve bármely más európai szocialista országban. Magyarország ismeretesen a legsikeresebb agrárfejlődést tudta fölmutatni, többek között azért is, mert a kisüzemi és nagyüzemi termelés aránya nálunk volt a legkiegyensúlyozottabb. A néhány tízezer magángazda mellett kétfélmillió körüli háztartás folytatott részidős mezőgazdasági termelést, az összes mezőgazdasági termékek egyre nagyobb hányadát állítva elő. A Szovjetunióban is volt, főként az ázsiai területeken, a kollektivizált szektoron kívüli részidős és privát termelés, de létezésüket a rendszer működésétől teljességgel idegennek tekintették, és ennek megfelelően kezelték.

A családi farmok kialakítása minden ex-szocialista államban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok privatizációjával és, ahol volt, a kárpótlással kapcsolódott össze.

Módját és eredményeit tekintve a privatizáció — a közös vonások ellenére is — különböző módon történt a térség országaiban.

Romániában és Bulgáriában és néhány szovjet utódállamban a föld magántulajdonát a kollektivizáció előtti állapotnak megfelelően állították vissza. A föld magánkézbe kerülése törvényileg szabályozott volt, de a termelőeszközök privatizációja tényleges kontroll nélkül ment végbe, kaotikus állapotokat eredményezve. Bulgáriában, ahol az 1944-es állapotnak megfelelően biztosították jogilag a földek visszakerülését az eredeti tulajdonosokhoz, az összes termelőföld mintegy 18 százalékára jelentettek be igényt. A magántulajdonú földek 41 százaléka az újjáalakuló termelőszövetkezetek művelésébe került (1993-ig 1055 szövetkezetet alakítottak újjá). A termőföld többi részét bérleti formákban művelik, tőke és termelési eszköz hiányában elsősorban részidős tevékenységként. A családi üzemek tulajdonosainak meghatározó többsége középkorúnál idősebb és alacsony képzettségű. A földek eredeti tulajdonosai közül sokan városokba költöztek az elmúlt évtizedekben és nem érdekeltek a földművelésben. (Dobrev—Kozuharova KONF). Romániában is hasonlóképpen változtak az agrártermelés viszonyai, azzal a különbséggel, hogy az újrászövetkezés ott nem történt meg, az agrárválság talán mélyebb és a korábban agrárexportőr ország importra szorult (Neményi—Neményi MSZT; Róth—Rotariu ESRS). Örményországban a bulgárhoz hasonló erejű agrárszövetkezetesítés történt.

Oroszországban nem lehetett az eredeti tulajdonviszonyokat visszaállítani, így az első lépésként azt mérték fel, hogy ki vállalkozna magántermelésre. A sztálini kollektivizáció következményeként és a semmilyen szempontból sem kedvező közgazdasági

körülmények miatt nagyon lassú a privatizáció és a magángazdaságok kialakulásának folyamata. 1993 tavaszáig a művelt földterület 3,3 százalékát privatizálták valamilyen formában, és az összes mezőgazdasági termelésnek csak 0,9 százaléka származott magángazdaságokból (Martinova MSZT). Néhány körzetből olyan híradás is érkezett, hogy az állami gazdaságok és szövetkezetek privatizációja a kollektivizáció időszakához hasonló erőszakkal történik.

A Cseh Köztársaságban, Szlovákiában a balti államokban és a volt NDK területén a privatizáció a földvagyon teljes körű kárpótlását jelentette, míg a termelési eszközöket vagy készpénzért, vagy, ahol létezik ilyen rendszer (Cseh és Szlovák Köztársaság), kuponokért lehet megszerezni. A valóságos privatizáció a törvényekben biztosított lehetőségek ellenére sem mondható gyorsnak. 1992 első felében a keleti német területeken a termőföld fele még mindig az állami gazdaságokhoz, kisebb részben a termelőszövetkezethez tartozott (Bergmann 1992). Szlovákiában is inkább csak 1993 utánra várják a privatizáció kiteljesedését (Blaas MSZT). Az átalakulás nehézségeit mutatja, hogy mind a keleti német, mind a cseh és szlovák farmerek lassúnak ítélik az átalakulást, és a folyamatosságot tartják kívánatosnak, a nagyüzemek kereskedelmi és ellátó funkcióit pedig egyelőre nélkülözhetetlennek tartják. A keleti német agrárprivatizáció sajátossága, hogy a magánkézbe került földek több mint felét hollandok és a nyugati német tartományokból származók vásárolták fel (Bergmann 1992; Hudeckova—Lostak 1992; Majerova MSZT).

A magyarországi privatizáció (a kárpótlási és vagyonjegyek lehetőségei és a licitálás) egyedi rendszer, és nem állítható, hogy sikerebb a többinél. A mezőgazdasági termelés válsága (Harcsa et al. KONF) inkább arra utal, hogy a magyar mezőgazdaság elveszítheti előnyét a térség agrárgazdaságaival szemben. Lengyelországban, ahol sürgősen volt a más országokéhoz hasonló privatizáció, a piacszabályozás közvetlen, adminisztratív formáinak javarésze megszűnt, de a parasztok nem látják biztosítottnak jövőjüket és nagyon nehezen tudnak alkalmazkodni a piaci liberalizálásból származó új körülményekhez (Gorlach—Nowak—Serega ESRS).

A privatizáció felsorolt módozatai ideálisnak közelről sem mondható gazdasági körülményeket teremtettek a magángazdaságok újraindulásához. A privatizáció többnyire a földtulajdonra korlátozódik, a termelőeszközök, épületek privatizálása lassú, vagy el sem kezdődött, s egyetlen államban sem tudnak megfelelő hitelt biztosítani. Néhány kivételtől eltekintve nincs megfelelő érdekvédelme a magángazdálkodást kezdőknek. A privatizációt masszív munkanélküliség kíséri. A volt NDK rurális területein 40 százalékos a munkanélküliség, Bulgáriában és Romániában ennél is magasabb. A leghátrányosabb helyzetű magyarországi megyékben is megközelíti a munkanélküliség a 30–40 százalékot, a Cseh és Szlovák Köztársaságban is előrejelzett a munkanélküliség megemelkedése. A világszerte és különösen az Európában kialakult gazdasági recesszió sem segíti a magángazdálkodás megindulását. A túltermelési válság miatt a Közös Piac tagországainak kormányzatai is nehezen birkóznak meg a mezőgazdasági termelés támogatásának problémáival, és állandó gond a túlélés technikáinak és módjainak menedzselése (Symes KONF). Európa nyugati és keleti felének eltérő gondjait pon-

tosan jelzi, hogy Németországban, Nagy-Britanniában vagy például Belgiumban azért is költenek tekintélyes összegeket farmerek támogatására, hogy a rurális táj képe fennmaradjon, vagy hogy újraépüljenek az adott tájra jellegzetes házak. Keleten a gazdasági recesszió és a gyorsan változó politikai viszonyok miatt nincs számottevő állami támogatás a magángazdaságok újraindításához. A cseh, a szlovák, de például a lengyel farmerek és parasztok is akut pénz- és hitelhiánnyal küszködnek. Kérdőíves vizsgálatok szerint a cseh és szlovák termelők egyharmadának nincsenek gazdasági épületei, és 60 százalékuk nem rendelkezik a sikeres gazdálkodáshoz megfelelő gépekkel.

A térség országainak belső piacán is megmutatkozik a recesszió hatása. Magyarországon például egyharmadával esett vissza az agrártermékek fogyasztása. Ellenpéldaként említhető, hogy más államokban a korábbinál is nagyobb az élelmiszerhiány. A részleges túltermelés és az élelmiszerhiány egyaránt erősítette az önellátásra termelést, amely természetszerűleg gátolja a magángazdaságok specializációját.

A privatizáció, a kárpótlás és a munkanélküliség együttes hatásaként, külföldről és a városokból olyan új társadalmi csoportok jelentek meg a rurális településeken, amelyek tovább növelik az amúgy túlnépesedett vidékek lakosságát és gondjait. A munkanélküliség mind több embert kényszerít arra, hogy megpróbálkozzon a gazdálkodással. Többségüknek nincs képzettsége és gyakorlata a mezőgazdasági kisüzemek farmerszerű működtetéséhez.

Az agrárátalakulás felsorolt gondjai és nehézségei miatt a mezőgazdasági termelés üzemformáinak aránya a következők szerint alakulhat a kongresszusok előadói szerint:

— A családi kisüzemek, farmok száma jelentősen nő, de néhány ország kivételével (pl. Lengyelország) nem válnak az agrártermelés domináns üzemformájává.

— Nem tűnnek el a szövetkezetek és állami gazdaságok, bár az új alapszabályok, az új tulajdonosi viszonyok, az új gazdasági körülmények és nem utolsósorban a tagság és a vezetőség cserélődése és mozgása alapjaiban változtatja meg működésüket. A régió kisüzemeinek fenntartói is pontosan tudják, hogy az átalakult nagyüzemek egy részére egy ideig feltétlenül szükségük van kereskedelmi és szolgáltató funkciójuk miatt.

— Becslések szerint Közép- és Kelet-Európa agrártermékeinek akár fele is származhat részidőben művelt kisüzemekből.

Az üzemformák arányának változása és a tulajdonreform ellentmondásos társadalmi következményei miatt a kutatók többsége szerint erőteljes proletarizáció várható a rurális településeken. A farmerizáció, illetve a polgárosodás is kiteljesedhet a bemutatott dolgozatok tanúsága szerint, de a vidéki társadalmaknak csak egy kisebb szegmensében, amely a rurális települések lakosságának 15–20 százalékát jelentheti. Különösen a nyugati szakértők hívták fel a figyelmet arra, hogy az új tulajdonosok nagyobb része aligha lesz képes farmerszerűen működtetni és vezetni gazdaságát, ezért kevésbé specializált, és a volt közép- esetleg gazdagabb paraszti üzemekhez hasonló gazdaságok megjelenése várható, ami felerősítheti a visszaparasztosodás folyamatát.

Az európai posztoszocialista államok mezőgazdaságának gondokkal és nehézségekkel teltett századvégi állapotától gyökeresen különbözik Kína utóbbi évtizedének agrártörténete. A valaha éhezőről is híres óriás állam, ahol a hírek szerint a kollektivizációnak közvetlenül és közvetve 30 millió halálos áldozata volt, a hetvenes és különösen a nyolcvanas években gyors ütemű gazdasági és még gyorsabb ütemű mezőgazdasági növekedést produkált. A sikernek persze nagyon sok összetevője van, de néhány ezek közül az ex-szocialista Európa számára különösen fontos lehet. A sanghaji előadások és hozzászólások a redisztribúció és a magángazdálkodás elemeinek sikeres ötvözetében jelölték meg a dinamizmus okát. Kínában a megyéknek megfelelő szintre került a redisztributív döntések nagyobb része, amellet teret engedtek az egyéni jövedelemszerzésnek, többek között úgy, hogy tartós (6–10 éves) bérletbe adták a földek egy részét, illetve a családok ellátására a magyar háztájihoz hasonló rendszerben rizsföldeket biztosítanak. (Amennyire egy Kína-méretű országot egy-két városban eltöltött két hét alapján meg lehet ismerni, úgy látszott, hogy — európai értelemben vett — szegények változatlanul szép számban vannak, de élelmiszerhiány nincs.) Nagy ütemben indult meg a vidék iparosítása is, ezúttal nem a népi kohók módszerével, hanem többek között külföldi tőke bevonásával (Justin Yifu Lin KONF). Az eredmény eléggé szembetűnő: élelem a városokban, lakásépítés falun. Az igazi varázslatra még ezután lesz szükség; kérdés, hogyan lehet a dinamikus fejlődést, amelyet ma inkább még mesterségesen visszatartanak, úgy fenntartani, hogy a politikai monopólium megmaradhasson. Erős redisztribúció, politikailag szimulált piac, magánérdek, magándulajdon és piac elegyítése Európában nem sikerült. Ez végérvényesnek látszik még Magyarországon is, ahol az agrárágazat nemzetközi mércével is sikeres volt. Nincs messze az idő, amikor Kína figyelemre méltó agrárexportőrként jelentkezhet, Közép- és Kelet-Európa politikailag konstruált agrárgazdaságai pedig, a sikeresek és az eleve működésképtelenek egyaránt, összeomlottak. Lehet, hogy a politikai szándék, a kárpótlás és a privatizáció végrehajtott módozatai miatt, lehet, hogy az általános recesszió és a szárazság miatt, vagy az összes tényező együttes hatására, mindenesetre az agrártermelés harminc éven keresztül megszokott rendszere visszavonhatatlanul eltűnt. Közép-Európában valami más kezdődött.

Hivatkozások

Publikációk

- Bergmann, Theodor 1992. The Re-privatization of Farming in: Eastern Germany. *Sociologia Ruralis*, 1–2.
- Hudeckova, Helena—Michal, Lostak 1992. Attitudes for Privatization in Czechoslovak Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 1–2.
- Symes, David 1992. Agriculture, the State and Rural Society in Europa Trends and Issues. *Sociologia Ruralis*, 1–2.

Előadások

(MSZT) = a Magyar Szociológiai Társaság kongresszusa, 1993. július 7–10. Miskolc

(ESRS) = az Európai Faluszociológiai Társaság 15. kongresszusa, 1993. augusztus 2–6. Wageningen

(KONF) = a MacArthur Alapítvány által támogatott Collectivization and Its Alternatives c. ímű program konferenciája 1993. augusztus 22. és szeptember 5. között, Sanghaj

Bihari Zsuzsa—Kovács Katalin—Váradi Mónika (MSZT) *The Successors of Cooperatives in Hungary*

Blaas, Gejza (MSZT) *Agriculture in Slovakia — A Forced Re-structuring?*

Brkic, Szecko—Zoran Grgic—Durdica Zutinic (ESRS) *Family and Family Farm*

Dobрева, Stanka—Veska Kouzhuharova (KONF) *The Transition in Bulgarian Agriculture Restoration of Private Property and Reorganization of Production*

Gorlach, Krzysztof—Piotr Nowak—Zygmunt Serega (ESRS) *From „Repressive Tolerance” to „Aggressive Freedom”. Family Farms in Post-communist Poland*

Harcza István—Kovács Imre—Ladányi János—Répássy Helga—Szelényi Iván (KONF) *The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian country side and Agriculture*

Lin, Justin Yifu (KONF) *Chinese Agriculture: Institutional Change and Performance*

Majerova, Vera (ESRS) *The Renewal of Private Farming in the Czech Republic*

Martinova, Irina (MSZT) *Agrarian Reform in Russia*

Neményi Ágnes—Neményi József (MSZT) *Local Initiatives in Rural Agricultural Areas*

Róth, Andrei—Traian Rotariu (ESRS) *The Family Farm in Romania Today*

Symes, David (KONF). *Agrarian Reform and the Restructuring of Rural Society in Hungary*

Voicu, Ilona Petras (ESRS) *Romanian Family Farm in the Process of Transformation*